

ДЕФОРЖ

Ганна Володимирівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри біології
та методики її викладання
Кіровоградського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

**АКАДЕМІКИ М. В. ПАВЛОВА ТА О. П. ПАВЛОВ – ЗАСНОВНИКИ
ПАЛЕОНТОЛОГІЧНОГО ТА ГЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЇВ
МОСКОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

У статті висвітлюється роль академіків М.В. Павлової та її чоловіка О.П. Павлова у становленні палеонтологічного та геологічного музеїв Московського університету.

Ключові слова: академік М.В. Павлова, академік О.П. Павлов, палеонтологія, геологія, музей, Московський університет.

В статье освещается роль академиков М.В. Павловой и ее мужа О.П. Павлова в становлении палеонтологического и геологического музеев Московского университета.

Ключевые слова: академик М.В. Павлова, академик А.П. Павлов, палеонтология, геология, музей, Московский университет.

In the article the role of academicians of M.V. Pavlov and her husband O.P. Pavlov is illuminated in becoming paleontology and geological museums of the Moscow university.

Keywords: academician M.V. Pavlov, academician A.P. Pavlov, paleontology, geology, museum, Moscow University.

У 1881 р. на кафедру геології і палеонтології фізико-математичного факультету Московського університету балотувався магістр Володимир Онуфрійович Ковалевський, який невдовзі отримав доцента і вступив у завідування Геологічним кабінетом [1]. В.О. Ковалевський «звернув свою головну увагу на поповнення кабінету викопними ссавцями давнього третинного періоду, вивчення залишків яких набуло в останні роки більшого

значення як для зоології ссавців загалом, так і для теоретичних досліджень про розвиток тваринного життя на Земній кулі» [Там само, с. 66].

У детальному огляді, складеному О.П. Павловим за 1881 рік, описуються чудові придбання рідкісних колекцій земноводних і ссавців Франції, добуті В.О. Ковалевським особистими зібраннями на місці або отримані від вчених Заходу. Ці зібрання В.О. Ковалевського започаткували відділ ссавців Геологічного кабінету університету, невдовзі блискуче розвинутий М.В. Павловою і який сьогодні складає видатну частину Музею імені О. П. і М. В. Павлових Геологорозвідувального інституту у Москві. Огляд О. П. Павлова у звіті Московського університету за 1881 р. наводимо повністю:

«У той час як придбання викопних черепашок не становить жодних труднощів, завдяки існуванню великих продавців викопних, які запасують у себе цей матеріал і мають його завжди наготові, отримати кістки викопних ссавців дуже важко, оскільки для кісток еоценового періоду існують усього два чи три місця в Європі, де вони зустрічаються в певній кількості, а не у вигляді розсіяних решток кісток і зубів.

Перші знахідки цих еоценових ссавців були здійснені в гіпсових покладах Парижу, і вони дали матеріал для Ж. Кюв'є – для його відомих робіт з палеонтології ссавців. Але це джерело швидко вичерпалося і паризький гіпс вже давно не дає ніякого викопного матеріалу для поповнення музеїв. Взамін цього на півдні Франції були знайдені лігніти, які по кістках, які в них містилися, виявилися одного віку з гіпсом Парижу, а саме, які належать до давньої частини третинної формації – еоцену. Усі залишки, які знаходилися в цих лігнітах, відразу поступали до французьких або англійських музеїв і ніколи не доходили до російських зібрань.

У 1880 р. у південно-східній частині Франції відкрилася друга місцевість, в якій розробка фосфоритів виявила також значну кількість кісток змішаного еоценового і міоценового періодів. Розробка ця, за винятком фосфориту, завершилась, і джерело це, мабуть, сьогодні виснажене остаточно. З цієї місцевості Кабінет наш мав невелике зібрання кісток і зубів, яке було

продемонстроване на Московській антропологічній виставці... Скориставшись особистим відвідуванням обох місцевостей у 1881 р., завідувач музею В. О. Ковалевський поповнив палеонтологічний кабінет переважно з цієї частини, для чого ним було придбано два зібрання, які містять у собі представників майже усіх типів ссавців, описаних Ж. Кюв'є. Зібрання ці полягають частково в штуфах, які містять викопні кістки, частково як в окремих кістках скелету, так і в зубах.

З Мюнхена отримана колекція гіпсових відбитків з головних викопних ссавців з міоценових відкладів Греції, з Пікермі, і колекція відбитків головних хребетних із соленгофенського сланця» [Там само, с. 67–68].

У «Каталозі колекцій Геологічного кабінету», складеному М.В. Павловою і опублікованому у 1910 р., наводяться численні колекції, добути В.О. Ковалевським з еоценових відкладів Франції у вигляді окремих кісток, зубів, частково цілих штуфів або зливків зі справжніх відбитків із європейських і американських музеїв, а також у вигляді справжніх оригіналів, зображених і описаних В.О. Ковалевським в його монографіях, як і в монографіях М.В. Павлової, американця Е.Д. Копа та ін.

У цьому каталозі М.В. Павлова наводить численні надходження, зв'язані з коротким, але блискучим періодом діяльності В. О. Ковалевського, який своїми чудовими новими знахідками у південній Франції започаткував цінні колекції Геологічного кабінету Московського університету, особливо еоценових, головним чином ссавців (у вигляді черепів, зубів та інших кісток). Особливу цінність мають серед них вивчені і описані в монографіях В.О. Ковалевського його «оригінали», які складають помітну групу серед маси набутих у той період і частково пізніше матеріалів переважно з третинної фауни ссавців. Багато отримувалося завдяки швидко зав'язаним В.О. Ковалевським відносинам з європейськими та американськими палеонтологами (це продовжувалося і в наступних періодах сумісної праці О.П. і М.В. Павлових стосовно розвитку музею). Окрім дарчих і обмінних, багато об'єктів куплялися через колекційні фірми. Були неодноразові надходження закордонних колекцій від самих

Павлович. Паралельно з'являвся вітчизняний матеріал, переважно з четвертинного періоду, який збирався М.В. Павловою з 1885 р., коли вона почала працювати як організатор музею при Геологічному кабінеті Московського університету.

У 1909/1910 рр., до початку XII з'їзду дослідників природи і лікарів, було опубліковано перший випуск видання «Каталог коллекций Геологического кабинета Московского университета: Млекопитающие». Підготувала його М.В. Павлова [2]. У передмові вказується на загальний розподіл колекцій Геологічного кабінету на дев'ять відділів: I. Вітчизняні стратиграфічні колекції за системами; II. Загальна палеонтологічна колекція (безхребетні і хребетні). III. Петрографія; IV. Загальна систематична колекція з історичної геології (лекційна); V. Місцеві колекції і окремі колекції, які не увійшли до загальної системи; VI. Оригінали до надрукованих праць; VII. Динамічна геологія; VIII. Навчальна колекція в кімнаті практичних занять; IX. Звичайний доволі великий відділ, до якого належать матеріал, який тільки поступив і ще не визначений, матеріал відзначається у порядку надходження.

Слід особливо відзначити багаторічну (приватну) діяльність М.В. Павлової щодо створення музею хребетних, відображену і у вказаному «Каталозі», де є низка посилань на її монографії стосовно ссавців. І в наступні роки, після виходу у світ «Каталога», М.В. Павлова, продовжуючи роботу в музеї, підготувала «Дополнение» до даного «Каталога» у вигляді величезного рукопису. Заслуги М.В. Павлової у цій галузі ілюструються документами, які зберегися досі і в яких відображена щоденна її діяльність у музеї Геологічного кабінету Московського університету, паралельно з її основними працями щодо вивчення рядів ссавців. Ось, наприклад, складений Марією Василівною перелік кісток: *Bos primigenius*, *Ovibos mochatus*, *Cervus tarandus* (всього 23 екземпляри). Усі вони були «отримані із Зоологічного музею Петербурзької Академії наук у 1904 р., 18 травня. Марія Павлова. Обіцяла повернути до вересня 1904 р.».

Або лист від 15 листопада 1911 р. від П.М. Толмачова, консерватора Читинського відділення Російського Географічного товариства, з повідомленням про висилання і проханням «від лица музею визначити надісланий матеріал». На листі приписка Павловою: «Відіслані визначені кістки. 1912 р., 18 березня».

На бланку Ставропольської вченої архівної комісії 26 серпня 1913 р. міститься звернення до Павлової – прохання визначити два зуби «допотопної тварини». Підписано головою Комісії Г. М. Прозрітелевим. На листі помітка М.В. Павлової: «Відповіла 5 жовтня 1913 р. З подальшої переписки з'ясовується, що визначені зуби – це зуби *Elasmotherium*». Всього в архіві музею знайдено 6 листів від Прозрітелева. Він прислав фотографії і малюнки зубів, черепів і т.д. і просить М.В. Павлову відвідати їх край і оглянути усі колекції.

Особливо слід відзначити оригінали (кістки, зуби) ссавців, описані в численних наукових працях М. В. Павлової протягом великого періоду часу, які зберігаються у залі хребетних музею, а також кістки і зуби мезозойських плазунів і частково – риб, описаних М.М. Боголюбовим (ще до переходу його до Юр'євського університету).

У першому десятиріччі ХХ сторіччя М.В. Павлова, разом з О.П. Павловим і В.І. Вернадським, розробили проект нової будівлі для Геологічного і Мінералогічного інститутів з музеями і бібліотеками при них і задалегідь підготували інвентар для обладнання лабораторій. В архіві М.В. і О.П. Павлових досі зберігається серія папок з копіями тих прохань і доповідних записок, які вони подавали з цього питання до Правління університету і до петербурзьких міністерських канцелярій. Вони просили кошти на будівництво Геологічного інституту. Ці кошти були надані. У 1914 р. почалося будівництво, завершене у 1917 році. У 1918 р. Кабінет перейшов у нове приміщення. Тут музей розділювався на два самостійних відділи: Геологічний музей, яким завідував О.П. Павлов, і Палеонтологічний музей, яким завідувала

М.В. Павлова, яка після встановлення радянської влади отримала право викладання в Московському університеті і очолила кафедру палеонтології.

Час після встановлення радянської влади став епохою швидкого виникнення нових вузів, частих наукових і науково-технічних з'їздів і конференцій, епохою нового пробудження інтересу до природознавства, часом інтенсивного розвитку краєзнавства. Ці обставини не могли не відбитися на поживленні музейної роботи в країні, в тому числі в університетському Геологічному і Палеонтологічному музеях. Окрім активних шкільних групових відвідувань, особливо слід відзначити інтерес до палеонтологічної частини музею, в тому числі до відділу хребетних, при відвідуванні московськими та приїжджими групами, в тому числі краєзнавцями, які приїздили на короткі курси. Стали часто відвідувати музеї окремі вчені з провінції і університетських міст, а також любителі геології.

Збереглися записи М.В. Павлової і залишені відвідувачами подяки. Останні засвідчують енергійну музейно-педагогічну діяльність М.В. Павлової, значущості музейних зібрань в Московському університеті і популярності як музеї так і їх створювачів – Олексія Петровича і Марії Василівни Павлових.

Цікавими для нас є особисті висловлювання О.П. Павлова про значення музею і тісно з ним зв'язану бібліотеку для наукової, навчальної і практичної роботи. Ці висловлювання О.П. Павлова зроблені ним у серпні 1925 р. у пояснювальній записці до кошторису стосовно обладнання Геологічного інституту на п'ятирічку. В архіві музею збереглася чернетка, написана рукою О.П. Павлова.

О.П. Павлов писав: «Геологічний і Палеонтологічний музеї з їх багатими геологічними і палеонтологічними колекціями і тісно з ними зв'язана бібліотека Геологічного інституту являються єдиним у Москві закладом, який надає можливість здійснювати великі геологічні роботи. Цим у дореволюційні часи користувалися земства – Саратовське, Пензенське, Чернігівське при обробці власних матеріалів з геології і гідрогеології. За широкого сприяння

музею і бібліотеки здійснювалися роботи з дослідження фосфоритових покладів на усій площі європейської частини СРСР.

Після революції значення закладу ще більше зросло, і воно приходило на допомогу цілому ряду наукових організацій Москви у справі виконання їх робіт, зв'язаних з дослідженнями геологічного характеру. Серед таких організацій можна назвати Грознафту, Держплан, Наркомзем, Північну промислову експедицію НТО, Московське відділення Геологічного комітету.

Викладачі Геологічного інституту, члени Геологічного дослідницького інституту, звичайно, широко користуються музеєм і бібліотекою Геологічного інституту при своїх роботах, здійснюваних згідно з дорученнями різних організацій.

Таким чином, Музей і бібліотека Геологічного інституту використовуються не тільки для потреб викладацької і наукової роботи, а й широко сприяють урядовим закладам у вирішенні питань державної ваги» [3].

Кажучи про необхідність мати можливість і засоби для своєчасного отримання із-за кордону необхідних посібників і колекцій, О.П. Павлов писав пізніше у своїй записці 1925 року: «Бібліотека і інвентар інституту і музею, які є, безумовно, необхідними знаряддями наукової роботи, вимагають постійного поповнення відповідно до прогресу світової науки. Без цього поповнення заклад втратить своє наукове і практичне значення, і держоргани, і господарські органи будуть постійно перед перспективою неможливості проведення у Москві геологічних робіт, які повинні стояти на висоті сучасної науки. Музей повинен постійно рости, удосконалюватися, обновлятися, йти вперед, разом з поступальним рухом науки і сам брати участь у науковому поступі. Музей, який закінчений і зупинився у своєму розвитку, – мертвий музей, він стає непотрібним і приречений на розпад і смерть» [Там само, л. 2].

У 1926 р. правління Московського університету присвоїло Геологічному і Палеонтологічному музеям об'єднане ім'я «Музей О.П. і М.В. Павлових», що справедливо відображає той величезний внесок особистої праці, який вони зробили у створення цього музею.

Цій важливій події в історії музею передувало звернення до фізико-математичного факультету великої групи геологів у 1920/1921 навчальному році. Нижче наводимо повністю це звернення [4].

«До Фізико-математичного факультету
Московського Державного Університету.

Навесні цього року виконується 35 років з часу захисту Олексієм Петровичем Павловим докторської дисертації і 5 років з часу присудження ступеня доктора honoris causa Марії Василівні Павловій за її багаторічну і плідну працю в галузі палеонтології.

Геологічний інститут Московського університету, у стінах якого близько 40 років проходить безперестанна і яскрава діяльність Олексія Петровича і Марії Василівни, не може не відзначити, що своїм сучасним станом і своїми науковими цінностями він перш за все і понад усе зобов'язаний їх упертій праці на користь закладу, який став великим джерелом знання, з якого черпали живі сили, знання і любов до науки багато поколінь російських геологів, які працювали як на ниві науки, так і практики. Так, наприклад, сорок років тому Геологічний кабінет Московського університету займав всього дві кімнати, які були і лабораторією, і музеєм, і аудиторією. Колекції викопних хребетних тварин поміщались у двох невеликих ящиках, площею 2 кв. аршини. Тепер Геологічному інституту тісно в новому триповерховому будинку, будівництва якого Олексій Петрович добивався біля 20 років. У цій будівлі колекції викопних хребетних з трудом вміщаються у великій залі, заповнюючи 8 величезних вітрин-шаф, і включають у себе чимало унікальних і високовартісних об'єктів. Багато із останніх послужили матеріалом для монографічних описів або солідних дисертацій. Ще більш обширні відділи музею, присвячені викопним рослинам і безхребетним тваринам і особливо колекціям з історії Землі.

Для наукової роботи Інститут володіє лабораторією, рядом кабінетів для наукових співробітників і чудовою бібліотекою книг і журналів на російській і іноземних мовах.

Не доводиться говорити про досягнення і заслуги Марії Василівни і Олексія Петровича в галузі науки. Обрання Олексія Петровича дійсним членом Академії наук і присудження Марії Василівні Московським університетом ступеня доктора зоології *honoris causa* є справедливою оцінкою їх наукової діяльності, яка і зараз, не дивлячись на усі труднощі теперішнього часу, холод, який царює в Інституті, ведеться самим посиленням чином: Марія Василівна і Олексій Петрович у цьому відношенні подають усім своїм співробітникам і учням разючий приклад бодрості духу, благородної впертості в роботі, любові і поваги до науки.

Ми, що нижче підписалися, співробітники Геологічного інституту, учні і ревностні почитателі Марії Василівни і Олексія Петровича просимо фізично-математичний факультет Московського державного університету взяти участь у нашому скромному святі, присвоїти музею Інституту назву Геологічного музею імені Олексія Петровича Павлова і дозволити помістити на стінах Інституту портрети Олексія Петровича і Марії Василівни.

Як. Самойлов

Г. Мірчинк

В. Ільїн

О. Ланге

С. Обручев

М. Болховітінова

М. Мірчинк

О. Мазарович

Є. Мілановський

О. Сергеев

М. Шатський

В. Нікітіна

Є. Молдавська

К. Віскот

М. Шульга-Нестеренко

С. Добров

Є. Сошкіна

Л. Кречетович

В. Хіменков

О. Чернов

В. Варсанофьєва

М. Швецов

О. Денисова

О. Розанов

В. Аршінов

Підпис нерозбірливий»

9-го вересня 1929 р. О.П. Павлов помер. Останні два роки цього етапу історії Геологічного інституту його завідувачем (директором) був професор Г.Ф. Мірчинк. У 1930 р. обидва інститути (Геологічний і Мінерало-Петрографічний) з їх музеями (Геологічним, Палеонтологічним, Петрографічним), бібліотеками і лабораторіями були виведені із системи

Московського державного університету і передані до наново організованого Московського геологорозвідувального інституту ім. Серго Орджонікідзе.

Список використаної літератури

1. *Отчет* Московского университета за 1881 г. – Москва, 1882. – С. 66.
2. *Архив* РАН, ф. 311, оп. 2, д. 4. [Биографические документы Павловой М. В. 1901–1928 гг. Павлова М. В. Каталог коллекций Геологического кабинета Московского университета, составленный М. В. Павловой : Млекопитающие. – М., 1909. – 201 л. – (Рукопись, верстка)].
3. *Архив* хранителя Геологического и Палеонтологического музеев Московского университета С. А. Доброва // Архив Палеонтологического музея МГУ. Черновой вариант «Записки».
4. *Архив* МГУ. Дело № 122, физико-математического факультета за 1920–1921 гг.